

ДО ПИТАННЯ ПРО ГІПОТЕТИЧНУ ЛОЯЛЬНІСТЬ ОФЕЛЛИ КИРЕНСЬКОГО

Зелінський А. Л.

На сторінках цієї порівняно невеликої публікації піде мова про низку питань, пов'язаних з останніми роками життя й діяльності Офелли з Пелли¹. Він був одним з учасників східного походу Александра Македонського [Diodorus 1884, *XX*, 40; Arrianus 1968, 18], а згодом, у 322/321 році до Р.Х.², став намісником Киренаїки в наслідок приєднання цієї області до володінь правителя Єгипту, Птолемея, сина Лага [Marmor Parium 1926, *FGH*, 239B, 10–11; Diodorus 1884, *XVIII*, 21; Arrianus 1926, 9, 16–19; Justinus 1911, *XIII*, 6; Hoelbl 2001, 14; Huss 2001, 99–101]. У 309/308 році, Офелла приєднався до військової кампанії сиракузького тирана Агафокла проти Карфагену, в ході якої – був зрадницьки вбитий своїм союзником [Diodorus 1884, *XX*, *Prol.*; 40–43, 70; Trogus 1956, *XXII*; Justinus 1911, *XXII*, 7; Orosius 1889, *IV*, 6; Suda 1928–1935, *delta* 431; Omikron 994; пор. Marmor Parium 1926, *FGH*, 239B, 19; Plutarchus 1875, 14; Polyaeus 1899, *V*, 3, 4; Meister 1984, 396–397; Hoelbl 2001, 20; Huss 2001, 179–180].

Антична традиція, представлена Діодором Сицилійським³, Помпеем Трогом і, відповідно, Юстином недвозначно вказує на те, що Офелла заключив військовий союз із Агафоклом не як киренський намісник Птолемея, а як цілковито незалежний володар [Diodorus 1884, *XX*, 40–42; Trogus 1956, *XXII*; Justinus 1911, *XXII*, 7].

Так, за словами Діодора, Агафокл, підчас своєї африканської кампанії [Diodorus 1884, *XX*, 38–39] “...бажаючи використати усі можливі засоби для підкорення карфагенян, відправив сиракузянина Оргона послом у Кирену до Офелли. Останній був одним з друзів і соратників Александра, тепер же, пануючи над полісами Киренаїки і маючи сильне військо, він честолюбно прагнув помножити свої володіння”⁴.

У свою чергу, Юстин на сторінках зробленої ним епітоми твору Помпея Трога “*Historiae Philippicae*” розповідає, що “...Офелла, цар, Киренців, котрий безсоромно сподівався заволодіти усією Африкою, заключив через послів союз із Агафоклом, за умо-

вою, що вразі перемоги над карфагенянами, тому дістанеться Сицилія, йому ж (Офеллі) відійде Африка”⁵.

Вірогідність означених розповідей була визнана такими дослідниками, як I. Droysen, J. Mahaffy, W. Ferguson, K. Beloch, E. Bevan, V. Ehrenberg, E. Will, A. Laronde, A. Jaehne, W. Huss та ін [Дройзен 1995, 319–320; Mahaffy 1899, 46–47; Ferguson 1910, 3; Beloch 1927, 187; Bevan 1927, 26; Ehrenberg 1930, 0334–336; Laronde 1971, 297–298; Ейне 1972, 167; Will 1984, 55; Huss 1985, 174; Huss 2001, 179].

Проте, майже одночасно виникла гіпотеза, згідно з якою Офелла протягом усього часу свого намісництва у Кирені зберігав лояльність по відношенню до сина Лага, як до свого сюзерена. На користь цього припущення особливо наполегливо висловились: A. Gercke, F. Taeger, F. Chamoux, A. Martin та ін. [Beloch 1927, 187; Taeger 1929, 455–456; Chamoux 1956, 24–25; idem 2002, 56, 218; Martin 2006, 69–70, 72; Winiarczyk 1981, 66, *Ann. 10*]⁶. На підтвердження своєї гіпотези вони пропонують наступні положення: 1. Стосунки між Птолемеєм і його киренським намісником завжди базувалися на принципах взаємної довіри і приязні. 2. Офелла виступив проти Карфагену за дорученням або, принаймні, за згодою єгипетського сатрапа. 3. Намісник Киренаїки ніколи не карбував власної монети⁷.

На мій погляд, усі докази, наведені на користь збереження Офеллою вірності своєму патрону під час карфагенської кампанії, базуються лише на засадах загальної логіки і залишаються умоглядними. Проти них за бажанням можна висунути не менш логічні, хоча й не менш умоглядні контраргументи.

Так, можна припустити, що мало не ідилічні відносини, котрі буцімто, постійно існували між єгипетським сатрапом і його киренським намісником [Martin 2006, 69–70], могли серйозно погіршитися після того, як Офелла не зміг передбачити, а згодом – й придушити киренське повстання 313 року (в усякому разі, Діодор у підрозділі своєї “Історичної бібліотеки”, присвяченому цій події, жодним словом не згадав про намісника бунтівної області [Diodorus 1884, XIX, 79; Ейне 1972, 169]). Подібна можливість видається особливо вірогідною, коли згадати, що це повстання фактично зірвало військову кампанію, безперечно заплановану на 313 рік Птолемеєм в рамках Третьої війни діадохів [Wheatley 1998, 267–268; Huss 2001, 154–159]. Ця ж

обставина, у свою чергу, мало не призвела до заключення сепаратного миру між Антигоном монофталмом і наймогутнішим з тодішніх союзників Птолемея, Кассандром [Diodorus 1884, *XIX*, 75; Simpson 1954, 26].

У контексті проблеми пожиттєвої відданості киренського намісника не витримує жодної критики й положення про підтримку спільних дій Офелли й Агафокла з боку єгипетського сатрапа [Martin 2006, 70].

Так, А. Martin, відштовхуючись від концепції довірливих відносин між Офеллою і Птолемеєм, приходять до висновку, що киренський намісник зважився на похід проти Карфагену, оскільки знову розраховував на допомогу свого патрона в разі нового повстання підвладної йому області [Martin 2006, 70]. Проте, не варто забувати, що Офелла розпочав активні зносини з Агафоклом саме тоді, коли сина Лага не було в Єгипті. У 309 році останній зі значними військовими силами намагався підкорити приморські області на півдні Малої Азії [Diodorus 1884, *XX*, 27; Plutarchus 1875, 7; Porphyrius 1926, *FGH*, 260, 42; Huss 2001, 173–175, 177]. Таким чином, гіпотетичні сподівання Офелли на будь-яку дієву підтримку зі сторони Птолемея не мали під собою будь-яких реальних підстав. З іншого ж боку, якщо киренський намісник збирався вийти з-під влади єгипетського сатрапа, навряд чи йому вдалося б підгадати більш сприятливий момент для реалізації своїх амбіційних задумів⁸.

Непериконливо також виглядає припущення, згідно з яким військо, набране Офеллою в Афінах [Diodorus 1884, *XX*, 40], було зимою 309/308 року переправлене до Кирени єгипетським флотом Птолемея [Martin 2006, 70, 74]. З неменшою вірогідністю це могли зробити кораблі, надані за наказом правителя Македонії Кассандра. Це можна представити, як спробу останнього примусити Птолемея повернутися до Єгипту, а отже – відмовитися від балканської кампанії, яку син Лага планував здійснити протягом 308 року у союзі з Деметрієм Поліоркетом [Suda 1928–1935, *delta* 431; *epsilon* 2459]⁹. Зрештою, навіть, якщо на вербовані війська й були переправлені єгипетським флотом, це не завадило б Офеллі виказати свої сепаратистські наміри після повернення з Афін до Кирени.

Нарешті, монети із зображенням Александра у слоновій шкірі й Афін Алкідемос, які Агафокл, наслідуючи Птолемею, роз-

почав карбувати у 309–308 роках [Havelock 1980, 44–45; Martin 2006, 70], не обов'язково свідчать про уніфікацію єгипетського і сиракузького монетного стандарту, а отже – й про існування союзу між сатрапом Єгипту і тираном Сиракуз напередодні карфагенської експедиції Офелли [Martin 2006, 70]. Удавання до цього заходу з боку сиракузького тирана, котрий, можливо, у перспективі планував приєднати до своїх володінь й Киренаїку [Havelock 1980, 45, *Not.* 27], цілком логічно пояснюється бажанням останнього кинути виклик Птолемею. В усякому разі, подібний жест не виходить за рамки пропагандистської практики, характерної для періоду війн діадохів. Наприклад, до схожого заходу стосовно того ж сина Лага удався Деметрій Поліоркет після перемоги у морській битві при кіпрському Саламіні. Саме тоді на його монетах з'явилося зображення озброєної Афіни (Афіни Алкідемос), подібне до викарбованого на птолемеївських тетрадрахмах [Havelock 1980, 45–46].

Той же факт, що Офелла не приділив належної уваги карбуванню власної монети [Martin 2006, 72; пор. Vagnall 1976, 26, 184–185], легко пояснюється занадто коротким періодом його незалежного правління і наявністю більш важливих проблем, а саме: ведення переговорів з Агафоклом, здійснення поїздки до Афін (див. вище), підготовки до походу через лівійську пустелю [Diodorus 1884, XX, 41] тощо, які потребували термінового вирішення.

Проте, слід зазначити, що існує одна дуже цікава серія киренських монет, карбування яких деякі дослідники не тільки приписують Офеллі, але й відносять до часу, що безпосередньо передував карфагенській експедиції останнього. В основі означеного припущення лежить певна інтерпретація дуже специфічного зображення, що міститься на реверсі цих монет. Поряд з традиційним символом Кирени сільфіумом – цінною лікарською рослиною з наркотичними властивостями [Koerper, Kolls 1999, 133–143] – ми бачимо тут фінікову пальму – не менш традиційний символ Карфагену (див. Мал. 1). З точки зору такого відомого дослідника, як К. Meister, поєднання цих двох символів могло з'явитися саме при Офеллі й виражати ні що інше, як претензії останнього на панування одразу над двома вищевказаними країнами [Meister 1984, 397].

Мал. 1 Реверс киренської монети із зображенням сільфіуму та фінікової пальми¹⁰

Проте, на мій погляд, сама лише наявність означених монет не може вказувати на статус Офели. З одного боку на них відсутнє ім'я Птолемея, з іншого – ми не бачимо там й імені самого Офелли. Остання ж обставина, взагалі, ставить під сумнів приналежність даної чеканки до часів цього державного діяча¹¹. Тим більше, що територіальні претензії до Карфагену міг висувати як сам син Лага, так і його найближчі нащадки [Strabo 1899, *XVII*, II, 20; Hoelbl 2001, 68 *not.* 18; Huss 2001, 101–104, 268, 293–294, 297; Зелінський 2006, 46–47].

Якщо ж відкинути усі умоглядні побудови й контрпобудови, то у першу чергу залишиться даність, яка полягає в тому, що майже усі античні автори, котрі згадують у своїх творах Офеллу, супроводжують його ім'я титулами, притаманними незалежному правителю. Діодор Сицилійський й автор Візантійського лексикону (Суда) називають його династом¹², Помпей Трог, Юстин (див. Прим. 5) і Павел Орозій, дещо перебільшуючи, наділяють бунтівного намісника царським титулом¹³, а Плутарх вказує на нього як на архонта [Plutarchus 1875, 14]¹⁴. Певною мірою ці свідчення заперечуються сучасником [Cicero 1979, III, 21; Plutarchus 1938, II, I, 9; Diogenus 1922, IV, 51; V, 36–41; 57–58; Suda 1928–1935, *theta* 199; *sigma* 1185; Асмус 1976, 400; Winiarczyk 1981, 92; Scarborough 1985, 515–517; Рожанский 1988, 85–86; Huss 2001, 231–232], а можливо, й особистим знайомим киренського намісника¹⁵ – філософом-перипатетиком Теофрастом. Він, побіжно згадуючи Офеллу у своїй «Історії рослин», нічого не говорить про його особливий політичний статус [Theophrastus 1916, IV, 3, 2]. Проте, не слід забувати, що Теофраст, як істинний філософ, зага-

лі опускає усі гучні посади й титули, говорячи про сучасних йому можновладців: Антіпатра, Кассандра, Полісперхонта, Антігона і навіть Александра Македонського [Theophrastus 1916, *IV*, 4, 1; 5; *IX*, 4, 9; Theophrastus 1952, *VII*; *XXIII*, 3; 5]. Отже цілком природно, що й повсталий намісник Киренаїки, подібно до більш видатних державних діячів епохи, залишився у творі афінського природознавця без належного титулу.

І, нарешті, згаданий вище, Суда нерозривно пов'язує факт підкорення Птолемеєм Лівії зі смертю Офелли від рук Агафокла [Suda 1928–1935, *delta* 431; пор. Bagnall 1976, 26; Huss 2001, 179–180]¹⁶, що на мою думку, також не варто скидати з рахунків.

Таким чином, з моєї точки зору, не існує серйозних підстав не довіряти повідомленням античних авторів щодо претензій Офелли на статус незалежного правителя. Отже й факт достовірності сепаратистських кроків, здійснених цим птолемеївським урядовцем в останні роки його намісництва у Кирені, також не повинен викликати сумнівів.

¹ Можливо, він же – Офелла з Олінфу [Ладынин 2000, 186].

² Оскільки всі події, згадувані у цій роботі відбулися до різдвя Христового, помітка “до Р.Х.” надалі опускатиметься.

³ Джерелом Діодора у цьому випадку могла бути “Македоніка” Дуріса Самоського – пор. [Ullman 1942, 38–39].

⁴ Ἀπὸ δὲ τῆς μάχης ταύτης γενόμενος καὶ πάντα τῇ διανοίᾳ σκοπούμενος πρὸς τὸ λαβεῖν τοὺς Καρχηδονίους ὑποχειρίους ἐξέλεμψε πρεσβευτὴν Ὀρθωνα τὸν Συρακόσιον πρὸς Ὀφέλλαν εἰς Κυρήνην. οὗτος δ' ἦν μὲν τῶν φίλων τῶν συνεστρατευμένων Ἀλεξάνδρῳ, κυριεύων δὲ τῶν περὶ Κυρήνην πόλεων καὶ δυνάμεως ἀδράως περιεβάλετο ταῖς ἐλπίσι μείζονα δυναστείαν [Diodorus 1884, *XX*, 40, 1].

⁵ ...rex Cyrenarum Afellas, qui spe inproba regnum totius Africae amplexus societatem cum Agathocle per legatos iunxerat pactusque cum eo fuerat ut Siciliae illi, sibi Africae imperium victis Karthaginensibus cederet [Justinus 1911, *XXII*, 7, 4].

⁶ Такі дослідники, як R. Bagnall, K. Meister та G. Hoelbl, взагалі залишили це питання відкритим [Bagnall 1976, 25–26; Meister 1984, 396–397, Hoelbl 2001, 20].

⁷ Аргументацію на користь зазначеної гіпотези, в останнє, досить чітко виклав A. Martin [Martin 2006, 69–70, 72, 74].

⁸ Я не поділяю думку дослідників, котрі вважають, що самі лише північно-африканські події змусили Птолемея несподівано завершити балканську кампанію і терміново повернутися до Єгипту [Дройзен 1995, 319–325; пор. Martin 2006, 74]. На мій погляд, у 308 році ні Офелла, ні Агафокл самі по собі не могли становити відчутної загрози для сатрапії сина Лага, оскільки першочерговою їхньою ціллю тоді був Карфаген. Більш імовірним мені видається припущення Р. Wheatley, згідно з яким Птолемей повернувся до Єгипту під впливом звістки про появу біля його північно-східного кордону Антігона Монофталма, котрий повернувся з Передньої Азії після невдалої боротьби з Селевком Нікатором [Wheatley 2002, 46]. Я вважаю, що ця обставина у поєднанні з перебуванням неподалік від західного кордону птолемеївських володінь війська Агафокла дійсно могла викликати у сина Лага серйозне занепокоєння і змусити його відмовитися від боротьби за вплив у материковій Греції.

⁹ Цікаво, що деякі дослідники вбачають у вторгненні сина Лага до балканської Греції реакцію останнього на можливість заключення союзу між Кассандром і Офеллою – пор. [Laronde 1971, 304–305; Will 1984, 55; Martin 2006, 70]. Стосовно ходу самої егейсько-балканської кампанії, проведеної Птолемеєм у 308 році і, фактично, спрямованої проти Кассандра див. нп. [Huss 2001, 175–178].

¹⁰ Зображення даної монети, датованої 308–277 роками, міститься на відповідній веб-сторінці «Greek Coinage Index by Issuing Authority» – <http://www.wildwinds.com/coins/greece/kyrenaica/i.html>.

¹¹ Стосовно певної проблематичності датування киренських монет часів гегемонії Сотера див. нп. [Bagnall 1976, 183–185].

¹² Ὁς Ἀγαθοκλῆς Καρχηδονίου μὲν ἐνίκησεν μάχῃ τὸν δὲ δυνάστην τῆς Κυρήνης Ὀφέλλαν μεταλεψάμενος ἐπὶ κοινοπραγίαν κατέσφαξεν, καὶ τὴν μετὰ τούτου δύναμιν παρέλαβεν [Diodorus 1884, XX, Prol. 1]. ... {Πτολεμαῖος} Λιβύης πάσης ἐκράτησεν, Ὀφέλλα τοῦ Κυρηναίου δυνάστου πρὸς Ἀγαθοκλέους κατὰ Σικελίαν ἀναιρεθέντος δόλω [Συδα 1928–1935, δελτα 431]

¹³ Res gestae Agathoclis : ut a Poenis nactus imperium bellum cum ipsis gessit, primum in Sicilia; dehinc victus traiecit in Africam, ubi possessa prouincia Ophellam regem Cyrenarum interfecit [Trogus 1956, XXVII]. Hoc per totam Africam rumore disperso non tributariae tantum

urbes ab his, verum etiam socii reges deficiebant. inter quos rex quoque Cyrenarum Afellas pactus est cum Agathocle communionem belli, dum regnum Africae ardentem adfectat [Orosius 1889, IV, 6, 29].

¹⁴ 'Αλλ' ἔν γε ταῖς Ἀθηναῖς τότε σχολάζων ἠγάγετο χηρέουσαν Εὐρυδίκην, ἡ Μιλτιάδου μὲν ἦν ἀπόγονος τοῦ παλαιοῦ, συνοικησασα δ' Ὀφέλλα τῷ Κυρήνης ἀρξάντι, μετὰ τὴν ἐκείνου τελευτὴν ἀφίκετο πάλιν εἰς τὰς Ἀθήνας [Plutarchus 1875, 14].

¹⁵ Не забуваймо, що Офелла, як мінімум, один раз відвідав Афіни [Diodorus 1884, XX, 40; Plutarchus 1875, 14; Хабихт 1999, 70].

¹⁶ Див. також прим. 12.

ЛІТЕРАТУРА

Асмус В.Ф. Античная философия. – Москва, 1976.

Дройзен И. История эллинизма: Пер. с нем.: В III т. Т. II. – Ростов-на-Дону, 1995.

Эйне А. Кирено-египетские отношения при первых Птолемах // **Древний Восток и античный мир.** – Москва, 1972.

Зелінський А.Л. **Характер і причини єгипетського нейтралітету підчас I Пунічної війни** // X сходознавчі читання А. Кримського присвячені 135-річчю від дня народження А.Ю. Кримського. Тези доповідей міжнародної наукової конференції – Київ, 2006.

Ладынин И.А. К датировке “стелы сатрапа” и интерпретации ее исторической части (Urk. II. 12.12–15.16) // **Межгосударственные отношения и дипломатия в античности.** – Казань, 2000.

Рожанский И.Д. **История естествознания в эпоху эллинизма и римской империи.** – Москва, 1988.

Хабихт Х. **Афины. История города в Эллинистическую эпоху:** Пер. с нем. – Москва, 1999.

Arrianus Flavius. Historia indica // **Flavii Arriani quae exstant omnia:** In II v. V. II. – P. 1. / Ed. A.G. Roos et G. Wirth. – Lipsiae, 1968.

Arrianus Flavius. Historia successorum Alexandri // **Die Fragmente der griechischen Historiker (FGH)** / hrsgb. F. Jacoby. In III Bd. Bd. II. – Leiden, 1926.

Bagnall R. **The Administration of the Ptolemaic Possessions Outside Egypt.** – Leiden, 1976.

Beloch K. Griechische Geschichte: in IV Bd. Bd. IV. T. 2. – Berlin, Leipzig, 1927.

Bevan E. **The House of Ptolemy.** – London, 1927.

Chamoux F. **Hellenistic Civilization:** Trans. from. Franc. – Oxford, 2002.

Chamoux F. Le roi Magas // **Revue historique.** – v. 216 (1956).

Cicero M. Tullius. Tusculanae disputationes // **M. Tulli Ciceronis Tusculanarum disputationum libri quinque** / ed. T. Dougan. – New York, 1979.

Diodorus Siculus. **Bibliotheca Historica:** In IV v. V. IV. / Ed. I. Bekker. – Lipsiae, 1884.

Diogenes Laertius. **Diogeni Laertii Vita Philosophorum** / Rec. H. Long. – Oxford, 1922.

Ehrenberg V. Zur Verfassungsurkunde von Kyrene // **Hermes.** – Bd. 65 (1930).

Ferguson W. Athens and Hellenism // **The American Historical Review.** – 1910. – # 1.

Havelock C. The Archaistic Athena Promachos in Early Hellenistic Coinages // **American Journal of Archaeology.** – 1980. – # 1.

Hoelbl G. **A History of the Ptolemaic Empire:** Transl. from germ. – London, New-York, 2001.

Huss W. **Aegypten in hellenistischer Zeit: 332–30 v.Chr.** – Muenchen, 2001.

Huss W. **Geschichte der Karthager.** – Muenchen, 1985.

Justinus M. Junianis. **Pompeius Trogus «Historiae Philippicae» Epitome** / Ed. W. Kroll. – Lipsiae, 1911.

Koerper H., Kolls A. The Silphium Motif Adorning Ancient Libyan Coinage: Marketing a Medicinal Plant // **Economic Botany.** – 1999. – # 2.

Laronde A. Observations sur la politique d'Ophellas a Cyrene // **Revue historique.** – V. 458 (1971).

Mahaffy J. P. **A history of Egypt under the Ptolemaic dynasty.** – London, 1899.

Marmor Parium // **Die Fragmente der griechischen Historiker** / hrsgb. F. Jacoby. In III Bd. Bd. II. – Leiden, 1926.

Martin A. El periplo norteafricano de Ofelas // **Gerion.** – 2006. – # 1.

Meister K. Agathocles // **The Cambridge Ancient History:** in XIV v. V. VII. – P. 1. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney, 1984.

Orosius Paulus. Historiarum adversus paganos libri VII / rec. K. Zangemeister. – Lipsiae, 1889.

Plutarchus. Demetrius // **Plutarchus. Vitae Parallelae: Demetrii et Antonii** / Rec. C. Sintensis. – Lipsiae, 1875.

Plutarchus. Quaestiones convivales // **Plutarchi moralia**: In VII v. V. IV. – P. 1. / Ed. J.C. Hubert. – Leipzig, 1938.

Polyaenus. Strategmata / Rec. C. Schubert. – Lipsiae, 1899.

Pompeius Trogus. Prolegomena ad Historiam Philippicam // **Pompei Trogi fragmenta** / Coll. O. Seel. – Lipsiae, 1956.

Porphyrius. Fragmenta // **Die Fragmente der griechischen Historiker** / hrsgb. F. Jacoby. In III Bd. Bd. II. – Leiden, 1926.

Scarborough J. Erasistratus: Student of Theophrastus? // **Bulletin of the History of Medicine**. – 1985. – # 4.

Simpson R. The Historical Circumstances of the Peace of 311 // **The Journal of Hellenic Studies**. V. 74 (1954).

Strabo. Rerum Geographicorum. Libri 17 / Ed. G. Spiro, H. Waldman. – Halle, 1899.

Suda. Lexicon // *Suidae lexicon*: in IV v. / ed. A. Adler. – Leipzig, 1928–1935.

Taeger F. Zum Verfassungsdiagramm von Kyrene // **Hermes**. – Bd. 64 (1929).

Theophrastus. Characteres / Ed. O. Navarre, E. Galavetti. – Paris, 1952.

Theophrastus. Historia plantarum // **Theophrastus. Enquiry into plants**: in II v. / ed. A. Hort. – Cambridge, Mass., 1916.

Ullman B. History and Tragedy // Transactions and Proceedings of the American Philological Association. – v. 73 (1942).

Wheatley P. Antigonus Monophthalmus in Babylonia, 310–308 B. C. // Journal of Near Eastern Studies. – 2002. – # 1.

Wheatley P. The Chronology of the Third Diadoch War, 315–311 B. C. // Phoenix. – 1998. – # 3/4.

Will E. The succession to Alexander // The Cambridge Ancient History: in XIV v. V. VII. – P. 1. – Cambridge – London – New-York – New-Rochelle – Melbourne – Sydney, 1984.

Winiarczyk M. Theodoros “ho Atheos” // **Philologus**. – 1981. – # 1.